

ПЕРЕДАЧА ПРОФЕСІЙНИХ ГОНЧАРСЬКИХ ЗНАНЬ В УМОВАХ ЦЕХОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ПІДРОСІЙСЬКИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У статті на прикладі гончарних цехів, які діяли на території підросійських українських земель, проаналізовано умови передачі професійних гончарських знань від майстрів до учнів та підмайстрів, розглянуто цехову систему професійного зростання гончарів, вказано на права й обов'язки учнів, підмайстрів та майстрів в українських гончарних цехах, з'ясовано обставини перешкоджання поширенню учнівства, вказано на причини згортання цехового учнівства серед гончарів

Ключові слова: гончарний цех, гончарство, учень, підмайстер, майстер, Правобережжя, Лівобережжя, Україна, учнівство.

У числі перших до вивчення цехового устрою на території України звернулися А. Шафонський¹, Ю. Сіцінський², М. Грушевський³, П. Клименко⁴. Уперше на окремих питаннях функціонування гончарних цехів зосередилися О. Прусевич⁵, Ю. Самарін⁶, Є. Спаська⁷ та інші. Найбільш ґрунтовною працею, у якій подано аналітичні матеріали щодо гончарських цехів на території Лівобережної України, є монографія керамолога О. Пошивайла⁸. Однак, питання передачі професійних гончарських знань в умовах цехової організації праці на території підросійських українських земель ще не було об'єктом окремого наукового дослідження.

Віддавна робітники прагнули створити відповідні організаційні форми на виробничому ґрунті, що безперечно було засобом монополізації певної галузі виробництва та торгівлі. В українських землях такою формою за західним зразком стали цехи, які з'явилися наприкінці XIII–XIV ст.⁹. Не зважаючи на те, що українські землі перебували в складі двох імперій, процес виникнення й діяльності гончарних цехів на цих територіях суттєво не різнився. Розглянемо основні принципи учнівства в гончарних цехах на території українських губерній. 1783 року Лівобережну Україну було позбавлено автономії, адміністративний поділ почали здійснювати за російським зразком, цеховий устрій став загальнообов'язковим і на українські цехи поширилися правові норми Росії. Відсутність на території Лівобережжя спеціального законодавства, яке регламентувало б права цехів, а також швидкий розвиток виробництва у панських маєтках не дали цехам можливості набути стабільних форм економічних об'єднань, однак, саме вони стали основним місцем передачі гончарної майстерності¹⁰. На підросійському Правобережжі запровадження цехового устрою на російських засадах відбулося 1840 року, коли було скасовано діючі досі польське й литовське право¹¹. У період із першої половини XVII до початку XX ст. гончарні цехи діяли у Ніжині, Чернігові (Чернігівщина), Кам'янці, Смотричі, Зінькові, Сатанові, Меджибожі, Барі, Купині, Шаргороді, Летичеві (Поділля), Гадячі, Лохвиці, Хомутці, Глинську, Любечі, Опішному (Полтавщина), Києві, Дибинцях (Київщина) та ін.¹². Не дивлячись на те, що цеховий устрій було офіційно скасовано 1901 року, наприкінці 1920-х років у багатьох місцевостях у середовищі гончарів ще можна було зустріти деякі цехові традиції та реліквії¹³, яким під час церковних церемоніальних процесій відводилося особливе почесне місце¹⁴.

Метою цехової діяльності було знищення конкуренції, боротьба із позацеховим гончарним виробництвом, гарантування збуту власних глиняних виробів, максимальне обмеження доступу учнів і підмайстрів до статусу майстрів, що заважало учнівству виконувати роль популяризатора ремісництва¹⁵. Не дивлячись на це, навчальну функцію, пов'язану із передачею гончарного ремесла, цехи все-таки виконували. Поетапна система підготовки майстрів у мережі гончарських цехів розпочалася із XVI ст.¹⁶. Упродовж століть цехові ремісники були

монополістами гончарного виробництва, а цехи – замкненими організаціями кастового характеру, внутрішнє життя яких суворо регламентувалося статутом. Вони боролися із партачами – майстрами, які не були членами цехової організації, їх вироби конфісковували або дозволяли продавати лише після сплати певних коштів на користь цеху¹⁷.

До складу гончарних цехів входили майстри, підмайстри, учні та інші особи, які перебували на виборних посадах¹⁸. Навчання залежало від здібностей учня й тривало від 2 до 5 років¹⁹, іноді, як на Київщині, воно могло затягнутися до 9 років²⁰. Із числа цеховиків повноправними членами вважалися лише майстри. Традиційно, майстер брав у науку одного учня і двох підмайстрів. Наприкінці XVIII ст. кількість учнів для майстра в українських гончарських цехах уже не обмежувалася²¹.

Після закінчення випробувального місяця, учень офіційно отримував статус учня. На Правобережжі цехові статuti зобов'язували не пізніше ніж за два тижні здійснювати запис учнів до реєстраційної книги²². У Смотрицькому гончарському цеху було три книги, в які окремо записували майстрів, підмайстрів та учнів²³. У Лівобережжі «хлопця», так називали учня, урочисто записували до «записової книги учнів» і таким чином вкотре врегульовували кількість учнів у майстрів та визначали умови їх навчання²⁴. Наприклад, запис учнів Київського гончарського цеху розпочато 1786 року за такою схемою: 1) дата, 2) ім'я майстра та учня, 3) вік учня й терміни його науки, 4) зазначення чий одяг, взуття, подушне, 5) визначення винагороди учневі після науки й чий визволок, 6) свідки. Приклад запису у книзі «Уписной для учеников»: «1786 года февраля 29 числа Филипп Шпаковскій принял ученика в науку ремесла гончарского Этеліана Иванова Крисенко от роду лет ему 8, а учится ему 9 лет, на всем так споднем и верхнем одяганіи мастерском таков через вышеписаніе года и подушной оклад он Шпаковскій за его Крисенко должен уплачивать, а при окончаніи тех годовъ вызволок весь мастерски и одяганіе сподне и верхне все новіе, чему свидетели Тарась Стрижевскій Василь Друкевич»²⁵. Учнівська книга Смотрицького гончарського цеху містила такі відомості про учнів: ім'я та прізвище, вік, звідки родом²⁶. Прізвища учнів Київського гончарного цеху вказують на те, що за національним складом вони були українцями. Записи в книзі також дають можливість відстежити рух учнів цеху впродовж 1786 – 1835 років. Усього записано 81 учень, найбільше було прийнято 1800 року – 6; 1787, 1799, 1807 – по 5; а після 1809 року – переважно 1 учень. Термін навчання складав переважно 4–6 років (53 учні), 7–9 років (17 учнів). Час навчання у гончарському цеху був значно довшим аніж у кравецькому чи шевському. Ймовірна причина полягала у сезонності гончарської роботи. Одночасно у гончарському цеху до 1809 року рахувалося 14–18 учнів, а після 1809 року – їх було 9–12. Хоча кількість учнів зменшувалася, винагорода за учнівську працю зростала, а договірні умови навчання покращувалися²⁷. Навчання учнів у Смотрицькому гончарському цеху тривало від 3-х до 5 років. Переривати навчання учнів майстер не мав права. Навіть після його смерті опіка над вихованцем переходила до вдови та її підмайстрів. Таким чином учень гарантовано отримував професійні гончарські знання. Якщо він успішно засвоював усе, чого вчив майстер, то вже через три роки міг відійти від майстра. Учень міг перейти на навчання до іншого майстра, але лише за письмовою згодою сторін²⁸. На території Кам'янець-Подільського повіту цехове учнівство регламентувалося такими статутними правилами: термін навчання 3–4 роки, платня за навчання складала 60–80 злотих, майстер повинен був забезпечити «швидко і добре» навчання; пиятика, а також зміна вартості навчання категорично заборонялися²⁹.

У ставленні до підмайстрів та учнів майстер повинен був бути справедливим; підмайстер та учні до майстра і його сім'ї мали ставитися з повагою. Підмайстер виконував лише гончарські роботи і за це мав від майстра платню. Щодо учнів майстер зобов'язувався «1) *учить порядочно*, 2) *обходитьсся с ним человеколюбиво и сходственно здравому рассудку*, 3) *без причины не наказывает*, 4) *излишней и необыкновенной не по ремеслу работы на него не налагают самому и семье своей не дозволяют налагать*»³⁰. Бити або в якийсь інший спосіб знущатися над учнями не можна було, за цим наглядали управний старшина і старшинський товариш³¹.

Учнівство було не вигідним не лише цеховим гончарям, бо вчили своїх майбутніх конкурентів, а й аграріям, які на час навчання втрачали робочу силу. Більше шансів отримати статус «учнів» мали законно народжені діти майстрів³² та вихідці з міщанського стану. Така умова гарантувала проходження повного курсу навчання³³ й водночас обмежувала доступ до

цехового учнівства. Наприклад, учні Київського гончарного цеху за соціальним походженням поділялися на дітей міщан – 41, дітей селян – 6, невизначених було 30 (вірогідно вони теж були представниками міщан, оскільки дані записи було здійснено в ті роки, коли графи «соціальної приналежності» ще не було). Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX століття гончарство перебувало у сфері впливу міщан³⁴.

Під час вступу до цеху між батьками учня й майстром укладалася угода, в якій обумовлювалися зобов'язання сторін. Майстер відповідав як за навчання, так і за виховання учня, який жив у його родині. Вік учнів коливався від 10 до 18 років. Навчання учня майстер міг передати підмайстру. Фактично учень перетворювався на слугу майстра, який одночасно із опануванням гончарства виконував чисельні другорядні роботи. У цехових статутах зазначалося: «Усі учні повинні прибирати і підмітати майстерню, чистити двері ззовні, збирати інструменти підмайстрів... Добре слугувати підмайстрам і подавати їм все, що необхідно для роботи, ходити для них за їжею і питвом»³⁵. Учням заборонялося відвідувати корчму, брати без відома майстра роботу³⁶. Від особистісних стосунків між підмайстром (підмайстром) і учнем залежали швидкість та якість навчання гончарству. Зазвичай учень не отримував ніякої грошової винагороди, хоча часто виконував таку ж роботу, як і майстер. Цех суворо стежив за дотриманням учнями умов навчання³⁷.

«Хлопець», який з поважних причин не міг закінчити навчання, мусив сплатити певну суму грошей за кожен недобутий рік. Якщо рівень навченості учня був недостатнім, його примушували довчатися в іншого майстра³⁸. У випадку, коли навчання завершувалося успішно, учень показував рівень своєї гончарної підготовки усім членам цеху³⁹. «Якби майстер мав прийняти хлопця чи визволити (перевести його у підмайстри), то всі цехові повинні бути при цьому...»⁴⁰. Коли учень ставав підмайстром, він сплачував певні кошти до цехової скриньки за «визвілок» (звільнення від учнівства) та отримував право самостійно займатися гончарством. Для «новоспеченого» підмайстра «визвілок» означав «дати 12 грошей вступної плати, а цех, що зібрався, пригостити пивом та горілкою. При бідності учня вступний внесок і пригощання зобов'язаний був дати майстер, у якого учень навчався, за що останній мусив відпрацювати 12 тижнів»⁴¹. Економічний занепад гончарства спричинив появу такої вимоги цеху до майстра як грошовий внесок за учня, і на ці виплати майстри погоджувалися не охоче, намагаючись «взагалі уникати цехового контролю над учнівством»⁴².

Підмайстер, що прагнув стати майстром, повинен був пройти курс навчання у цехового майстра. Зазвичай, час передачі професійних гончарських знань тривав три роки, після чого підмайстер отримував свідоцтво про закінчення навчання, виконував роботу, в якій намагався показати свою майстерність, і яку оцінювали призначені цехом три молодші майстри, отримував від управи «урок по ремеслу»⁴³. Якщо підмайстер проходив усі випробування і мав від народження 24 роки, то йому вручали свідоцтво майстра. Конфліктні ситуації між майстром та підмайстром вирішувала цехова управа. Відомі випадки, коли після певного часу, значно меншого, ніж було передбачено угодою, навчання гончарству припинялося, а учень або підмайстер ставали дармовою робочою силою. Утікачів ловили, змушували сплачувати штрафи й продовжували утримувати в цеху. Доступ до статусу майстра був досить обмеженим і більшість учнів, ставши підмайстрами, довічно залишалися підсобними робітниками⁴⁴. При випробуванні на майстра підмайстер повинен був пригостити цех обідом із випивкою, внести до цехової каси кілька золотих, а через три місяці – запрошував усіх цеховиків на сніданок із пивом та горілкою. Упродовж одного року та шести місяців він рахувався молодшим майстром, щоденно отримував від цехмістра «на сапоги» із цехової каси. Також підмайстер повинен був перші два тижні працювати на власному матеріалі. Напередодні свого весілля він пригощав цех пивом, сплачував 12 грошей та три фунти воску⁴⁵.

Підводячи підсумок можна зробити висновок про те, що опанування гончарською майстерністю в цехах здійснювалося послідовно, з набуттям нового соціально-правового статусу. Цехи виробили доволі складну процедуру професійного зростання, яка забезпечувала високу ефективність навчання, що завершувалося показовим виготовленням виробів, які підтверджували набуті учнем знання і вміння⁴⁶. У період найбільшої активності цехів родинне навчання гончарству тимчасово втратило свою значущість, оскільки гончар-одноосібник був партачем. За умов цехової організації праці, учнівство перетворилося у своєрідну ізольовану касту, але,

позбавлене притоку нових сил, почало втрачати суспільну значущість. У другій половині XVIII ст. почалося відокремлення ремесла від сільського господарства. Еволюційні зміни в економіці українських земель, які відбувалися наприкінці XVIII – на початку XIX століття поступово зруйнували класичну цехову організацію праці. Цеховий товар поступився місцем кустарним виробам. Крах ремісництва обумовив зникнення ремісничого учнівства. Поволі гончарні цехи припинили свою діяльність і лише окремі з них, швидше з традиції, аніж з необхідності, проіснували до 1920-х років, маючи ознаки побутово-релігійних об'єднань⁴⁷. Власне навчальну функцію вони припинили виконувати вже на початку XIX ст. Гончарне виробництво почало концентруватися в селах та містечках, які відтоді стали провідними осередками промислу. Нова система господарювання призвела до появи кустарництва і нових способів передачі професійної гончарської майстерності.

¹ Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Об уезде Зеньковском и об уездном городе Зенькове. – К., 1851. – С. 635–672.

² Сицинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. – Каменец-Подольск, 1904. – С. 28.

³ Грушевський Михайло. Організація ремісничих: корпоративний устрій середньовіччя, початки цехів на Україні, цеховий устрій, його моралістичний характер, охорона інтересів матеріальних, організація ремісничої науки, типовий цеховий устрій в Західній Україні XVI в., його розповсюдження, взірць цехового устрою з Задніпров'я XVII в. // Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К., 1991. – Т. 6. – 1995. – С. 7.

⁴ Клименко Пилип. Цехи на Україні: суспільно-правні елементи цехової організації. – К., 1929. – Том. I. – Вип. I–XC. – С. 1.

⁵ Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии – К., 1916. – С. 16–18.

⁶ Самарин Ю. А. Подольские гончары. – Л., 1929. – 44 с.

⁷ Спаська Євгенія. Шльонський гончарський круг (Другий етюд із циклу «Чернігівське ганчарство») // Матеріали до етнології / Світлій пам'яті Хведора Вовка з нагоди десятиріччя смерті 1918–1928. – К., 1929. – С. 104–109.

⁸ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – 408 с.: іл.

⁹ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 1.

¹⁰ Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 74–98.

¹¹ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 1.

¹² Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 74–78; Шафонський А. Вказ. праця. – С. 641; Спаська Євгенія. Вказ. праця. – С. 106–107; Прусевич А. Вказ. праця. – С. 16–18.

¹³ Самарин Ю. А. Вказ. праця. – С. 13.

¹⁴ Олейников П. Т. Гончарное производство в Нижегородской, Киевской и некоторых других губерниях: Отчёт 1899 г. // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1900. – Т. VI. – С. 247.

¹⁵ Мебель Я. Ремесленное ученичество и детский труд на заре капитализма. Первая форма применения детского труда // История детского и юношеского труда (краткий очерк). – М., 1923. – С. 4.

¹⁶ Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 74–98.

¹⁷ Сицинский Е. Вказ. праця. – С. 28.

¹⁸ Самарин Ю. А. Вказ. праця.

¹⁹ Кустарная промышленности Нижегородской губернии (Балахнинский уезд) // Труды комиссии по исследования кустарной промышленности в России. – СПб., 1883. – Вып. X. – С. 2496.

²⁰ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 54.

²¹ Там само. – С. 7.

²² Там само. – С. 9.

²³ Ремесленное положение Смотрицкого гончарского цеха с прилученными к нему ремеслами резничьим, кушнирским и кузнечьем // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 23.

²⁴ Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 78.

- ²⁵ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 50.
²⁶ Ремесленное положение... – С. 27.
²⁷ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 54.
²⁸ Ремесленное положение... – С. 28.
²⁹ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 10.
³⁰ Ремесленное положение... – С. 23.
³¹ Там само. – С. 26.
³² Сицинский Е. Вказ. праця. – С. 30.
³³ Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 78.
³⁴ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 54.
³⁵ Мебель Я. Вказ. праця. – С. 7.
³⁶ Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 5.
³⁷ Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 78.
³⁸ Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 78; Сицинский Е. Вказ. праця. – С. 30.
³⁹ Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 79.
⁴⁰ Сицинский Е. Вказ. праця. – С. 47.
⁴¹ Прусевич О. Вказ. праця. – С. 16.
⁴² Клименко Пилип. Вказ. праця. – С. 52.
⁴³ Ремесленное положение... – С. 27; Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 79; Сицинский Е. Вказ. праця. – С. 30.
⁴⁴ Мебель Я. Вказ. праця. – С. 5
⁴⁵ Прусевич А. Вказ. праця. – С. 16
⁴⁶ Пошивайло О. М. Спадкоємність гончаротворення України // Український керамологічний журнал. – 2002. – № 2. – С. 5–6.
⁴⁷ Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства... – С. 92–94; Риженко Яків. Кустарно-ремісничка промисловість // Полтавщина: збірник. Упорядкували М. Філянський, Я. Риженко. Під заг. редагуванням М. Криворотченка. – Полтава, 1927. – Т. II. – С. 259.

В статтє на примєре гончарных цехов, действовавших на территории подроссийских украинских земель, проанализированы условия передачи профессиональных гончарных знаний от мастеров к ученикам и подмастерьям, рассмотрена цеховую система профессионального роста гончаров, описаны права и обязанности учеников, подмастерьев и мастеров в украинских гончарных цехах, выяснены обстоятельства препятствования распространению ученичества, указаны причины свертывания цехового ученичества среди гончаров.

Ключевые слова: гончарный цех, гончарство, ученик, подмастерье, мастер, Правобережье, Левобережье, Украина, ученичество.

The conditions of the transmission of professional pottery knowledge from masters to pupils and apprentices have been analysed in the article on the example of pottery guilds, which functioned on the territory of the Russian-controlled Ukrainian provinces. The guild system of the professional advancement of potters has been considered. The author pointed out rights and obligations of pupils, apprentices and masters in Ukrainian pottery guilds too. The circumstances impeding the spreading of apprenticeship have been cleared; the causes of the curtailing of guild apprenticeship among the potters have been elucidated.

Keywords: pottery guild, pottery, pupil, instructor, apprentice, master, Right Bank Dnieper Ukraine, Left Bank Dnieper Ukraine, apprenticeship.